

EDEBİYATIMIZDA KALIP SÖZLER ve DİVAN ŞİİRİNDEN DÖRT ÖRNEK

M. Fatih KÖKSAL*

Idiomatic Expressions and Four Instances From Diwan Poetry

Abstract: Idioms and prepositional phrases are the important language factors that enhance the expression possibilities of the language and that provide language with liveliness and motion. These words, loading the new meanings, different from their origins, to words, witness the our cultural history with some characteristics of it's formation phases, as well. In this article, it is emphasized how the four idioms, among forgotten ones, were used in the Turkish Diwan poetry.

Keywords: Diwan poetry, idioms, prepositional phrase.

Divan edebiyatının halktan tamamen kopuk bir edebiyat olduğuna dair eleştiriler, sağlıklı düşünebilen dimağlarda artık yankı bulmuyor. Bu tür eleştirilerin iki temel dayanağı, divan şiirinin “dil”i ve “muhteva”sıyla ilgili görünmektedir. Divan şairinin dilinde Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin çokluğu, aynı zamanda yüksek bir kültüre hitap ettiği tabii ki inkâr edilemez. Ancak bu ağdalı söyleyiş, devirden devire, şairden şaire, hatta aynı şairin bir şiirinden diğerine farklılık gösteren değişken bir yapı arz eder. Bununla birlikte, Divan şairlerinin kiminde az, kiminde çok, ama hemen hepsinde günlük hayatın muhtelif unsurlarına, türlü halk inanışlarının, âdet ve geleneklerin izlerine; bunların yanı sıra deyimlere, ata sözlerine, argo tabirlere veya çeşitli halk deyişlerine de rastlanır. Sadece bu tarafıyla bile Divan şairi çağının insanı, cansız ve durağan bir dilin değil, aksine yaşayan bir dilin edibidir.

* Yard. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Millet dehasının uzun asırların birikimiyle ortaya çıkardığı ve Divan şairlerinin de türlü söz oyunları ile işleyerek malzeme olarak değerlendirdikleri ata sözleri, deyimler, deyim dışı kimi tabirler, ikilemeler vs. söz kalıplarının zenginliği, dilin zenginliğiyle de doğrudan ilişkilidir. Çünkü başta deyimler olmak üzere kalıplaşmış sözler veya söz kalıpları, lisanların ikinci dili, ikinci gözüdür; dilin fikre dönüştüğü saha, farklı iklimlere açılan imkânlar kapısıdır. Sözü yeni mânâlara bürüyeyen deyimler, kelimelerin emaneten aldıkları anlamlarını en güzel teşbih, mecaz ve istiarelerle süslerler. Bu mânâda deyimler bir dilin rûhu, ifade kabiliyetinin can damarıdır. Deyimleri ve diğer söz kalıplarını yaşatmak, dili diri tutmak; kaybolmuş olanları yeniden ortaya çıkarmak, dile can suyu vermek gibidir. Bu yitik değerlerimiz, eski eserlerimizin tozlu yaprakları arasında, can sularını beklemektedirler.

Divanlar, mesneviler, şuarâ tezkireleri, mecmualar vs. arasında kalmış bu söz kalıpları, belki kendisini var eden olaylar unutulduğu; belki o âdet veya inanışın toplum hayatında izleri kalmadığı için, belki daha başka sebeplerle, tıpkı arkaik kelimeler gibi yaşayan dilden düşmüşlerdir. Bunların tanınması ve hatta imkân nispetinde yaşatılmaya çalışılması, şüphesiz dilimiz için de yeni ifade imkânları sağlayacaktır. Bu söz kalıpları arasında özellikle belli bir olaya, inanışa, âdet veya geleneğe dayalı olanlar, sadece edebiyat ve dil tarihimiz için değil, kültür tarihimiz için de önemli köşe taşları durumundadır.

Bu yazıda böyle söz kalıplarından dördünün Divan şiiri metinlerinde nasıl işlendiği ele alınarak anlamları üzerinde değerlendirme ve tespitlerde bulunmaya çalışılmıştır. Ele aldığımız dört söz kalıbından biri imlâsı ve anlamının netleştirilmediğini fark ettiğimiz bir ikileme, diğer üçü ise deyimdir. Bu üç deyimden biri zamanla unutulmuş kullanımdan düşmüş, kaynaklarda da yer almayan “kes düşmek” deyimidir. İkinci deyim, Klâsik şiirimizde çok kullanılan deyimlerden olan “dağ üstü bağ olmak”tır. Muhtelif çalışmalarda bu deyimden bahsedilmiş olmakla birlikte bunların deyim ihtiva ettiği anlam zenginliğini ihata etmediğine işaret etmek istedik. Dördüncü deyimimiz olan “daire çekmek” tabirinin deyim olup olmadığı tartışılabilir; ancak şu var ki, Divan şairlerinin çok başvurdukları bu söz kalıbı, kullanım sıklığı ile mütenasip olmayan bir şekilde dikkatlerden uzak kalmıştır. Bu tabirin geçtiği beyitlerin önümüze çizdiği manzara, kelime kadrosu ve ilgili kelimelerin mânâ çeşitliliği gibi hususlar göz önüne alındığında “daire çekmek”in sadece bir deyim değil, Divan şiirinin diline, mantık ve muhayyilesine her bakımdan uygun bir mazmun olduğu fark edilecektir.

BE BAK, BE BAK!

Özellikle 15 ve 16. yüzyıl Divan şairlerinin şiirlerinde yer yer rastlanan bu sözle ilk defa Mecma’u’n-nezâ’ir’in metnini kurarken karşılaşmış ve okunuşundan emin olamamıştık. Kelime Arap harfleriyle “be, be, elif, kaf” harfleriyle

yazılıyor ve Mecma'u'n-nezâ'ir'de geçen örneklerin hepsinde ikileme (tekrar grubu) şeklinde geçiyordu. Meselâ 16. yüzyıl şairlerinden Gedâyî'nin bir şiirinde bu söz şöyleydi:¹

*Dirmiş rakîb bûsesine minnet itmezem
Şükr eylemez yidiğine ol it be bak be bak*

Bu ikilemenin tespitinde farklı tercihler olduğu için anlamına geçmeden önce imlâsıyla ilgili birkaç söz söylemek gerekmektedir.

Tarama Sözlüğüne bu söz, “babak” olarak alınmış ve anlamı da “korkak” olarak karşılanmıştır.² Tarama Sözlüğü’nde kelimenin kullanımına “tanık” olarak Lâmiî’nin şu beyti gösterilmektedir:

*Nergis seherde dâdesini pür-humâr idiip
Ol çeşmi meste öyküür imiş babak babak*

Burada Lâmiî, nergisin seher vakti gözünü geceden kalma sarhoşluğun etkisiyle süzerek sevgilinin sarhoş gözüne benzemeye çalıştığını söylemektedir. Aslında Klâsik şiirimizin benzetmeler dünyası içinde sevgilinin en önemli güzellik unsurlarından biri olan “göz”, nergise benzetilir. Şaire göre “göz”e benzetilmekle maruf olan “nergis” sevgilinin gözüne öykünerek haddini aşmaktadır. “Korkak korkak” ifadesinin beytin anlam bütünlüğü içinde yeri olmadığı açıktır. İfade ettiğimiz gibi adı geçen sözlükte başka şevahit gösterilmektedir. Oysa hem bu beyte, hem de elimizdeki diğer örneklerle baktığımızda bir örnek dışında hep ikileme hâlinde olan bu sözü, aşağıdaki beyitlerden de ayrıca anlaşılacağı gibi “korkak” olarak anlamlandırmak kesinlikle mümkün değildir. Bu anlamın Derleme Sözlüğü’nde yer alan “Çok korkak, döne, hileci”³ karşılığında yola çıkarılarak verildiğini tahmin ediyoruz.

Kelime, Bâkî Divanı’nın Sabahattin Küçük tarafından hazırlanan neşrinde “babak” şeklinde okunmuştur;⁴

*Bâkî işiği hâkine düşmüş niyâz ider
Miskîn fütâde âşık-ı bî-dil babak babak*

Aynı Divan’ın Sadettin Nüzhet Ergun tarafından 1935 yılında yapılan neşrinde ise imlâ “bibak” şeklindedir.⁵

¹ M. Fatih Köksal, *Edirneli Nazmî Mecma'u'n-nezâ'ir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, HÜ SBE, Ankara 2001, C. 2, s. 1472.

² Komisyon, *Tarama Sözlüğü*, C. I, TDK Yayını, Ankara 1988, s. 357.

³ Komisyon, *Derleme Sözlüğü*, C. II, TDK Yayını, Ankara 1965, s. 450.

⁴ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı*, Ankara 1994, s. 256.

⁵ Sadettin Nüzhet Ergun, *Bâkî Dîvânı*, Sühûlet Kitap Yurdu, İstanbul 1935, s. 228.

Şeyhülislâm Kemâl Paşa-zâde Dîvânı neşrinde de “babak” imlâsını görüyoruz.⁶

Almış rakîbi ara yere kûyuñ itleri

Âdem yerine geçmiş ol ite babak babak

Özellikle 15. ve 16. yüzyıl şairlerinin şiirlerinde görülen bu söz kalıbının nasıl oluştuğuna dair şu iki ihtimâlden birini öngörüyoruz: Birincisi, “Be!” kelimesinin bugün de yaygın olarak kullandığımız seslenme edatı olmasıdır; yani ibare “be bak!” şeklindedir. İkinci görüşümüz, bu ibarenin aslında “Hele şuna bak” “Baksana!”, “Bak şu işe!”, “Bak yahu!” gibisinden bir ikileme, yani “bak bak!” iken, telaffuzda ilk kelimedeki “k” sesinin düşerek ikilemenin “ba bak”a dönüşmesi doğrultusundadır. Bugünlerde çok popüler olan bir televizyon dizisi kahramanının ağzından düşürmediği ve halk arasında da ona öykünülerek sıkça kullanılmaya başlanan ve özellikle şaşkınlık, kızgınlık gibi duyguları ifade için kullanılan “ba ba ba baaak” söyleyişi, -heceler pepe dili gibi çok hızlı bir şekilde telaffuz edilmelidir- bu görüşü mümkün veya geçerli kılan canlı bir ifade durumundadır. Nitekim çeşitli metin neşirlerinde bu sözün farklı farklı tespit edilmesi de bu farklı algılamalar veya değerlendirmelerden kaynaklanıyor olmalıdır.

Sadettin Nüzhet Ergun’da görülen “bibak” imlâsına gelince; eserde bu hususta bir not bulunmadığına göre Ergun’un bu ibareyi “bir bak” anlamında, “r”sesinin düşerek “bi bak” şekline dönüştüğünü kabul ettiği düşünülebilir ki, bu durumda üçüncü bir etimolojik versiyon karşımıza çıkmaktadır. Esasen elimizdeki örneklere göz attığımızda, “Hele şuna bir bak!” anlamına gelen bu değerlendirmenin de imkânsız olmadığını, hatta uygun olduğunu söyleyebiliriz.

Ali Nihad Tarlan ise Necâtî Beg Divanı’nda söz konusu kelimeyi bizim de öngördüğümüz şekilde (be bak) okumuştur:⁷

Bir vech ile sûret virelüm şî're Necâtî

Kim halk be bak ma'ni-i Selmân'a disünler

İmlâdan sonra bu tekrar grubunun anlamını tespite çalışalım. Şairlerin bize göre “be bak be bak” olması gereken ikilemeyi benzer şeyleri anlatırken kullandıklarını görüyoruz. İbn-i Kemâl’in beytini hatırlayalım: Klâsik şiirimizin mahlas kullanmayan birkaç şairinden biri olan Kemâl Paşaoğlu, klâsik rakîb-köpek benzetmesini yaptığı bu beytinde “Şu ite bak, adam yerine geçmiş!” diyerek bu tekrar grubunu kızgınlık bildirme ifadesi, ünlem olarak

⁶ Mustafa Demirel, *İbn-i Kemâl Dîvân (Tenkitli Metin)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996, s. 107.

⁷ Ali Nihad Tarlan, *Necâtî Beg Dîvânı*, MEB Yayını, İstanbul 1963, s. 229.

kullanmıştır. Nitekim Tarama Sözlüğü'nde yer alan yukarıdaki beytinde Lâmi'î de kendisini sevgilinin gözüne benzettiği için "nergis"e kızmakta idi.

Mu'îdî'de de Lâmi'î'ye benzer bir söyleyiş vardır. Mu'îdî "gül"ün sevgilinin yüzüne benzediğini iddia etmesini, nergisin de kendisini onun gözüne benzetmeye çalışmasını tuhaf karşılamaktadır. Şaire göre bu olacak şey değildir ve bu iddia ve öykünmeye tepkisini Lâmi'î gibi "be bak! be bak!" ünlemiyle ifade etmektedir.⁸

*Gül beñzerin dimiş yüzüñe vechi var mıdur
Nergis gözüñe öykünür imiş be bak be bak*

Bu ikilemenin geçtiği diğer beyitler de Mecma'u'n-nezâ'ir'de yer almaktadır. Resmî, aslında bir kuzgun olduğu hâlde gül yüzlü sevgiliye övücü sözler söyleyerek bülbül geçinen rakîbe öfkeliidir.⁹

*Ne murgdur rakîb ki medhüñden ura dem
Bülbüllenür gelüp güle kuzgun be bak be bak*

Anadolu sahasının ilk şuarâ tezkiresi yazarı Edirneli Sehî Bey'in bir beytinde de "be bak be bak" geçiyor.¹⁰

*Yüz sürdüğüm kapuñda görüp itlerüñ didi
Eyler tavâf-ı Ka'be harîfe be bak be bak*

(İtlerin, kapına yüzümü sürdüğümü görüp "Adama bak! Kabe'yi tavaf eyliyor" dediler.)

KES DÜŞMEK, KES DÜŞÜRMEK

Bugün için unutulmuş, divanların ve mecmuaların fersude yaprakları arasında görülmeyi, fark edilmeyi ve ilgilenilmeyi bekleyen deyimlerden biri de "kes düşmek"tir.

"Kes düşmek" deyimine deyimlerle ilgili sözlüklerde rastlayamıyoruz. "Kes" kelimesinin bilinen anlamları, bu deyim anılayabilmemize kâfi gelmemektedir. Aynı dönemde yaşamış beş mahlastaştan hangisine ait olduğunu tespit edemediğimiz Celîlî, bir beytinde şöyle diyor:¹¹

*Beñzerem diyü ruhuña dâstum
Şem' iñen germ olmasun kim kes düşer*

⁸ M. Fatih Köksal, *age.*, C.2, s.1471.

⁹ *age.*, C.2, s. 1469.

¹⁰ *age.*, C.2, s.1471.

¹¹ *age.*, C.2, s. 988.

Burada şairin meramını herhâlde şöyle anlamamız gerekiyor: Ey dostum! Mum senin yanağına benzerim diye fazla ısınmasın (öğünmesin, büyüklenmesin) ki “kes düşer”. Burada “kes düşmek” tabirinin olumsuz bir mânâ ifade ettiği açıktır. Bu noktada izahı ileriye bırakmak üzere başka beyitlere bakalım.

Celîlî'ninkine benzer bir duyguyu da Edirneli Nazmî'de görüyoruz:¹²

*Terk-i ser da'vâsın itme yâra her dem ey rakîb
Kes düşersin soñra ey nâ-kes gel ol da'vâyı kes*

Nazmî, âşıklığın olmazsa olmaz “engel”i rakibe seslendiği bu beytinde, “Ey rakip! Sevgiliye -onun için- başından vazgeçtiğine dair iddianı anlatma, sonra ‘kes düşersin’ ” diyor. Bu iki beyti birden değerlendirdiğimizde deyim anlamı yerli yerine oturmaya başlıyor. Bu beyitte, onun için başından bile vazgeçtiğini, yani hayatını dahi vereceği iddiasında bulunan rakip bunu yapabilecek kadar maşuğu sevemez, dolayısıyla yalancıdır. İspatlama aşamasına gelindiğinde yalanı ortaya çıkacak ve yalancı rakip zor duruma düşecek, yani mahçup olacak, utanacaktır.

Necâtî, sevgilinin güzellik güneşi doğunca ayın ışının bittiğini, servi boyu yetişince onu gören ar'arlara “kes düşürdüğünü” söylüyor:¹³

*Tal'atüñ mihri toğup mâhuñ bitürdi işini
Kâmetiñ servi bitüp 'ar'arlara düşürdi kes*

Divan şiirinde ar'ar olarak geçen ardıc ağacı da servi gibi sevgilinin uzun boyunu ifade bir teşbih unsuru olarak kullanılır. Fakat sevgilinin boyu söz konusu olunca, özellikle salınışı bakımından serv-i hırâmân ile hiç bir ağaç boy ölçüşemez. İşte şair de bu sebeple sevgilisinin servi boyunun yetişip ortaya çıkınca, o zamana kadar boylarının uzunluğuyla kendisini öne çıkardığı anlaşılan ‘ar’arı mahçup ettiğini söylüyor. Bunu ilk mısra ile iribatlandırdığımızda da, nasıl ki güneş ortaya çıkınca ayın hükmü kalmaz, işi biterse, servi ortaya çıkınca da ar'arın esamesi okunmaz.

15. yüzyılın meşhur şairlerinden Me'âlî'de “kes düşürmek” şöyle geçiyor:¹⁴

*Âhen-i derd ü belâdan cevşen itdüm göñlüme
Çok çalışdı kesmeyüp kes düşdi şemşîriñ seniñ*

¹² M. Fatih Köksal, *age.*, C.2, s. 1314.

¹³ Ali Nihad Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, MEB Yayını, İstanbul 1963, s. 295.

¹⁴ Edith Gülçin Ambros, *The Lyrics of Me'âlî. an Ottoman Poet of the 16th Century*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1982, s. 392.

(Dert ve bela demirinden gönlüme bir zırh yaptım. Senin kılıcın onu keşebilme için çok çalıştı fakat kesemeyerek “keş düştü”, mahçup oldu.)

Bu beyitte -Nazmî'nin yukarıdaki “da'vâyı kes” ibaresinde olduğu gibi- “kes” kelimesinin bildiğimiz “kesmek” fiili anlamında da kullanılarak bir söz oyunu yapılmasının yanı sıra, “çalışmak” kelimesinin “çarpmak, kılıçlaşmak” anlamlarını da göz önüne aldığımızda beytin anlam zenginliği daha güzel ortaya çıkmaktadır.

Anadolu sahasının ilk tezkire müellifi olan Edirneli Sehî de, verdiği va'z u nasihatlerle âşıklar için âdetâ bir soğuk nevale olan vaizi kes düşürmektedir. Vaiz veya zahid, anlattıkları türlü kıssalarla âşıkları cehennem azabıyla korkutmaya çalışmaktadır. Sehî'ye göre bu tür vaazlar artık o raddeye gelmiştir ki, değil âşik veya âşıklar, halkı dahi bezdirmiştir:¹⁵

*Vâ'izüñ efsânesinden incinüp mescidde halk
İndirüp 'uşşâk minberden anı düşürdi kes*

(Halk mescidde vaizin anlattığı efsanelerden incinince âşıklar onu minberden indirerek “kes düşürdüler”, bozdular, mahçup ettiler.)

YÂRELER GÜLE DÖNER VEYA DAĞ ÜSTÜ BAĞ

“Dağ üstü bağ olmak” deyimine, Divan şiirinde özellikle gazeller arasında rastlanmaktadır. Ahmet Talat Onay, “dağ üstü bağ”ı şöyle izah ediyor:

“Çalılık, ormanlık ve dağlık yerler sökülüp temizlendikten sonra asma çubukları, meyve fidanları dikilmek suretiyle bağ yapılır; ihmâl edilirse bağ iken dağ olur. Atalarımız ‘bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur’ demişlerdir. İşte dağ hâlinde iken bağ hâline konan yer için dağ üstü bağ derler. Bir de baş ve göğüste, kollarda dâğ vurmak suretiyle açılan yaraya sarılan sargıya da ‘bağ’ denildiği için ‘yara üzerindeki sargı’ yerine ‘dağ üstü bağ’ demişlerdir.”

Onay, bu iki açıklamadan sonra “Kederden sevince, zaruretten refaha intikal gibi mânâlarda da kullanılmıştır.” yorumunu getirmiştir.¹⁶

Deyimleri konu alan bir bildirisinde “Dağ üstü bağ” a da yer veren Süreyya Beyzadeoğlu, bu deymi şöyle anlamlandırmaktadır: “... ‘dağ üstü bağ olmak’ deyiminde ilk görünüşte mutlu bir yaşayışın anlatıldığı düşünülür. Ancak dağ aşılırsa bağa kavuşulacaktır. Dağ ise çile ile sabırla aşılır. O halde deyim bir yorgunluğa, ızdırabı ve gözyaşını içermektedir.”¹⁷ Beyzadeoğlu'nun

¹⁵ M. Fatih Köksal, *age.*, C.2, s. 1305.

¹⁶ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, TDV Yayını, Ankara 1993, s. 113.

¹⁷ Süreyya Beyzadeoğlu, “Toplum Yaşayışında Manzum Deyimlerin Yeri, En Çok Deyim Kullanan Divan Şairleri ve Müşterek Kullandıkları Deyimler”, *Kayseri Yöresi Kültür*,

tespitine göre “dağ üstü bağ olmak”, Divan şairlerinin en çok kullandıkları deyimler arasında “kan ağlamak”tan sonra ikinci sırayı almaktadır.¹⁸

Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler adlı eserde de bu deyim “Keyfi yerinde olmak, her murâdına ulaşmış olmak” karşılığı verilmektedir.¹⁹ Adı geçen eserin yazarı, çalışmasının önsözünde dağ üstü bağ olmak deyiminin Sâbit Divanı’nda yanlış anlamlandırıldığını ifade etmektedir.²⁰ Deyimin anlamı Sâbit Divanı’nda “Çorak yerde bağ yapmak” olarak verilmiştir.²¹

“Dağ üstü bağ olmak” deyimindeki “dağ” ve “bağ” kelimelerinin ikisinin de hem Türkçe (dağ ve bağ), hem Farsça (“dâğ= yara” ve “bâğ= bağ, bahçe”) karşılıklarının bulunması gibi ilginç bir tarafı vardır. Şairlerin bu sesteşlikten istifade ederek deyimini hem ilki Farsça (dâğ), ikincisi Türkçe (bağ) hem de ilki Türkçe (dağ) -ki kimi beyitlerde “tağ” imlâsıyla da geçmektedir-, ikincisi Farsça (bâğ) karşılığı ile kullandıklarını görüyoruz. Deyimi Türkçe “dağ” ve Farsça “bâğ” anlamıyla düşünürsek deyim şöyle bir manzara arz eder: Dağlık, yani verimsiz ve çorak yerde bağ yetişmesi oldukça zordur. Bu zorluk gerçekleşirse bu, insan için büyük bir mazhariyet olacaktır. Bu da mecazen sıkıntılı ve çok zor bir durumdayken beklenmedik ve umulmadık bir şekilde rahatlık ve mutluluğa ulaşmayı ifade eder. Meselâ Enverî için mihnet dağında sevgilinin hayâlini düşünmek, “dağ üstü bağ olmak”tır. Âşık mihnet dağında, yani bun bir zamanında iken sevgilinin hayâlinin bile gözünün önüne gelmesi o dağı bâğa dönüştürmektedir. Eğer âşık huzur bulmak istiyorsa, yol budur:²²

*Hayâl-i kâynı gözden giderme kûh-ı mihnetde
Eger ki Enverî dirseñ saña dâğ üsti bâğ olsun*

Şairlerimiz, aynı deyimini bunun tam tersi olarak Farsça “dâğ” ile Türkçe “bağ” anlamında, yani Ahmet Talat Onay’ın ifade ettiği “yara üzerindeki sargı” anlamında da kullanmışlardır:²³

*Kâkülün boynuma saldı sînemün dâğın görüp
Hamdü lillâh oldu ey Yahyâ bana dâğ üsti bağ*

Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2001, s. 132.

18 Süreyya Beyzadeoğlu, *age.*

19 M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 80.

20 M. Ali Tanyeri, *age.*, s. 7.

21 Turgut Karacan *Bosnalı Alaeddin Sabit-Divan*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991, s. 117.

22 Cemal Kurnaz, Mustafa TATÇI, *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 150.

23 Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey -Dîvân (Tenkidli Basım)*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1977, s. 407.

Beyitte, sevgilinin saçı âşığın göğsündeki yaraya bağ, yani “dâğ üstü bağ” olmuştur. Tabirin somut bir karşılığı olan bu örnekte aslında zimnen “sıkıntıdan feraha çıkmak” anlamı da bulunmaktadır.

Bu deyime mutasavvıf şairlerin dilinde de rastlıyoruz. Meselâ Niyâzî-i Mısırî’de “hasta bedeninin dağlanarak iyileşmesi, yabancı olanların dosta dönüşmesi”dir:²⁴

*Çek sîneñe dâğ üzre dâğ şol hasta cânuñ ola sağ
Şâyed ola tağ üsti bâğ yadlar ola yârân kamu*

Yine Mısırî için gözün sevgiliyi görmesi de “dağ üstü bağ olmak”tır:²⁵

*Tûtiyâ-yı ma'rifetle rûşen it cânuñ gözün
Göresin cânânı her yüzden ola tağ üsti bâğ*

Kimi şairler kelimelerin bu anlam zenginliğinden faydalanarak deyimini bu anlamlardan her ikisini de hatırlatacak tarzda ustalıklı kullanmışlardır. Necâtî’ nin şu beytini ise hem “dâğ üstü bağ”, hem de “dağ üstü bâğ” olarak anlamlandırmak mümkündür:²⁶

*Sînemün dâğın görüp rahm eylese sarılsa yâr
Bunca derdüm var iken dağ (dâğ) üstü bana bâğ (bağ) olur*

Deyimin bu anlam zenginliğini 15. yüzyıl şairlerinden Edirneli Sabâyî’ nin şu beytinde ilginç bir şekilde yakalıyoruz:²⁷

*Şevk-i haddüñ şâd ider hâlüñ gamı urdukça dâğ
Gayrıya tağ üstü bâğ ise baña dâğ üstü bağ²⁸*

Şair burada diyor ki: “Senin benim gamı (vücuduma) yara vurdukça yarağının şiddetli arzusu (beni) mutlu eder. (Bu yaralanış) rakipler için dağ üzerine kurulmuş bir bağ ise benim için yara üzerindeki bağ gibidir.”

Deyimlerin, kelimelerin zâhirî mânâlarının kinaye veya mecaz yoluyla farklılaşmasıyla oluştuğu göz önüne alındığında Sabit Divanı incelemesinde yapılan “Çorak yerde bağ yapmak” tanımının yanlış olduğu söylenemez. Ancak deyimın esas mânâsı olan mecazî fikri ifade etmeden böyle bir tanımlamaya gidilmesi eksiklik olarak ifade edilebilir. Çünkü “dağ üstü bağ olmak” deyiminin kimi örneklerde zor, sıkıntılı, dertli veya acılı anlarda bile sevgiliden gelen küçük bir lutfan, hatta sadece onu görmekten bile mutlu olabilmek söz konusu

24 Niyâzî-i Mısırî, *Dîvân*, Şahsî kitaplığımızdaki nüsha, vr. 57b.

25 *age.*, vr. 45a.

26 Ali Nihad Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1963, s. 211.

27 M. Fatih Köksal, *age.*, C. 2, s. 1432.

28 *age.*

olduğunda kullanıldığını görüyoruz. “Çorak yer” âşîğın gönlü, bazen sinesi, burada bâğ oluşması ise anlık mutlulukları ifade eder. Nitekim tespit edebildiğimiz örneklerin bir kısmında bu deyim Talat Onay’ın verdiği anlamın yanı sıra “sıkıntıyla rahatlamayı, üzüntüyle sevinci bir arada yaşamak” anlamında kullanıldığını müşahade ettik. Sözgelimi Necâtî’nin yukarıdaki beytinde bu anlam da vardır. Hayrefî’nin şu beytinde de bunu görüyoruz:²⁹

*Uş bana tağ üsti bâğ oldu bu gün yoldaşlar
Ol lebi gonca gül-i ra'nâyı gördüm bir nazar*

Sevgiliyi görmek şaire bir yandan sonuç alamadığı / alamayacağı, yani vuslata eremeyeceği için acı vermekte, bir yandan da bizatihi sevgiliyi görmek sevinç vesilesi olmakta, yani dağda bâğ oluşmaktadır. Ancak “dağ üstü bâğ olmak” deyimini en çok “sıkıntıdan feraha çıkmak” anlamında kullanılmıştır ki, “sıkıntı”yı karşılayan kelime Türkçe “dağ”, ferahı, mutluluğu karşılayan kelime Farsça “bâğ”dır.

Divanlar ve mecmualarda onlarca örneği bulunan bu deyim sadece Mecma’u’n-nezâ’ir’de 40’ın üstünde beyitte yer aldığını söylersek, şairlerimizin bu çok anlamlı, kadar rağbet ettikleri bir deyim olduğu daha iyi anlaşılır. Kanaatimize göre bu rağbetin temel sebebi, deyim ifade kabiliyetindeki anlatmaya çalıştığımız zenginliğidir.

“Dağ üstü bağ olmak” deyiminin bir özelliği de 15. yüzyıldan 19. yüzyıla varana değin her yüzyılda kullanılmış olmasıdır. Bunların bir kısmı şunlardır ki, hemen hepsinde bizim verdiğimiz karşılıkla örtüşen ifadeler yer almaktadır:

*Kûh-ı gamda mîve-i vaslun umarsın ey gönül
Sende ol devlet mi var k'ola sana tağ üsti bâğ*

(Ahmed Paşa)³⁰

*Ağlamaz devrinde gamdan Ca'fer-i dil-sûhte
Devletinde nev-bahârun lâleye tağ üstü bâğ*

(Ca'fer Çelebi)³¹

*Oldı her dîvâne vü şeydâsına tağ üsti bâğ
Gün gibi zîrâ seferden hâli olmaz ol perî*

(Yahyâ Beg)³²

²⁹ Mehmet Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, *Hayrefî Divanı*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1981, s. 167.

³⁰ Ali Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1966, s. 213.

³¹ İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâci-zade Ca'fer Çelebi with A Critical Edition of His Divan*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1983, s. 280.

³² Mehmed Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey -Dîvân (Tenkidli Basım)*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1977, s. 569.

*Hayâlî gibi ger âşık saña dağ üsti bâğ olmaz
Melâmet tablını derbend-i gamda çalabilmezsin*³³

*Minnet ol Mennân'a kim oldu bize tağ üsti bâğ
Hem şefîk ü hem refîk ol şâh-ı hûbândur bize*

(Yahyâ Beg)³⁴

*Âteş-i haddünle kim var lâlenin bağrında dağ
Ol hevâ ile ana olup durur tağ üsti bâğ*

(Kemâl-i Zerd)³⁵

*Dil-i bed-rûzgâr-ı âşıkı dağ üsti bâğ eyle
Rakîb-i kâfiri yel mumlarıyla bir çerâğ eyle*

(Sâbit)³⁶

*Sînem misâl-i lâlesitân oldu bâğı dağ
Dağ üsti bâğdur baña bu dağ u râğ-ı dağ*

(Mezâkî)³⁷

Mecma'u'n-nezâ'ir'de bulunan beyitlerden bazıları ise şunlardır:³⁸

*Dâğ üzre yâreler baña tağ üsti bâğdur
Serv-i gül ile zînet olan lâle-zârıdur*

(Hasbî)

*Ne gam ki Hızri dâyim kûh-ı gamda olsa ey dilber
Saña 'âşık olalıdan aña tağ üsti bâğ olmuş*

(Hızrî)

*Sîne-i pür-dâğa çekseydüm Revânî dilberi
Ey gül endâm ile olurdu baña dağ üsti bâğ*

(Revânî)

33 Ali Nihad Tarlan, *Hayâlî Beg Divânı*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1945, s. 331.

34 Mehmed Çavuşoğlu, *age.*, s. 517.

35 John J. Walsh, "The Divançe-i Kemâl-i Zerd", *Journal of Turkish Studies*, C. 3, Harvard University Press, Cambridge 1979, s. 422.

36 Turgut Karacan, *age.*, s. 514.

37 Ahmet Mermer, *Mezâkî Divanı*, AKM Yayınları, Ankara 1999, s. 427.

38 M. Fatih Köksal, *age.*, C. 2, s. 1145, 1347, 1421, 1425, 1425, 1429, 1431, 1433, 1434, 1435, 1436, 1438, 1440, 1442; C. 3, s. 2161.

*Kalb-i sūzânında şevk-i bâğ-ı hüsnüñ var iken
Hâr-ı mihnetden ne derdüm var baña tağ üstü bâğ*

(Remzî)

*Ben peleng-i kûh-ı 'ışkam hâllerdür tâze dâğ
Ey gözi âhû senüñle baña her tağ üstü bâğ*

(Celîlî)

*Kûh-ı gamda ger hayâlüñ benden olmazsa ırağ
Ey yüzi gül serv-kadd olur baña dağ üstü bâğ*

(Selîkî)

*Sîneme haddüñ hayâliyle olurdu tâze dâğ
Hep görenler didiler olmuş saña tağ üstü bâğ*

(Fehmî-i Saruhanî)

*Hey ne derdüm var firâkuñda hayâlüñ var iken
Kim münâsib yâr ile dîrler olur tağ üstü bâğ*

(Gedâyî)

*Sînemüñ dâğın yakup kat kat bitürdi nâr-ı ışk
Sanki katmer lâleler oldu baña dâğ üstü bâğ*

(Cebrî)

*Kulle-i kûh-ı belâ Ferhâd'idur dîvâne dil
Gel gel ey şîrîn-dehen tâ kim ola tağ üstü bâğ*

(Rahmî)

*Bî-sütûn-ı gam tenüm bu tâze dâğum lâledür
Oldı ben Ferhâd'a ey şîrîn-dehen dâğ üstü bâğ*

(Sabûhî)

*Kûh-ı fûrkatde ne gam gül-ruhlaruñ yâd eyle kim
Oldı ben Ferhâd'a ey şîrîn-dehen tağ üstü bâğ*

(Nazmî)

*Hevâ-yı sünbülüñle tağa düşdi ebrveş Zâfî
Yitiş ey serv-i gül-ruhsâr aña tağ üstü bâğ olsun*

(Zâfî)

DAİRE ÇEKMEK

Eski şiirimizde sihir ve tılsım gibi ilimlerin yoğun bir şekilde yer bulduğu bilinen bir husustur. Bu, aslında gündelik hayatla da doğrudan ilgilidir. Toplumun inanç sistemi içinde, ilm-i kimyâ, ilm-i kırtâsiye, ilm-i reml, ilm-i nücûm, ilm-i kıyâfet gibi “ilim”lerle birlikte sihir, büyü ve tılsımın önemli bir yeri vardı. Esasen İslâm dininde tamamen yasaklanmış olan sihir ve büyü; çeşitli fal türleri ve yukarıda bir kısmını saydığımız “batıl ilimler” olarak da adlandırılabilirler. Benzeri inanışlarla birlikte, bütün İslâm toplumlarında her zaman rağbet görmüştür. Bu rağbet, dinî bir takım motiflerle süslenerek şiire de yansıtılmıştır. Hazret-i Süleymân’a sihirbazlık isnat edilmesi, Hârût ve Mârût kıssası gibi kimi olaylara gönderme yapılarak işlenen sihir ve tılsım kavramlarıyla beraber bir tür “sihir literatürü” de şiire taşınmıştır.

Divan şiiri metinlerinde bu mânâda dikkat çeken tabirlerden biri “dâire çekmek”tir. Görebildiğimiz eserlerde bu tabirin izahına rastlayamadık. Ancak “daire” veya “daire çekmek” tabirlerinin geçtiği beyitlerde hemen hemen müşterek bir manzara çizildiğini görüyoruz. Bu beyitlerden anlaşılmaktadır ki “daire çekmek”, sihir, tılsım veya efsun maksadıyla daire şeklinde bir şekil çizmektir. Şeyhî diyor ki:³⁹

*Hattuñ ki çekdi hâtem-i yâkûta dâyire
Bir mûrdur ki mühr-i Süleymân'a kâsd ider*

(Yanağındaki ayva tüyleri, Hazret-i Süleymân’ın yüzüğünü almak isteyen karınca gibi yakut taşlı yüzüğe daire şeklini çizdi.)

Bu beyitte Şeyhî, Süleyman Peygamber-yüzük-karınca hadisesine göndermede bulunarak dairenin yüzük üzerine çizildiğinin ip ucunu vermektedir. Ayrıca “hat” kelimesiyle birlikte kullanılmasına nazaran ünlü hattat Yakut-ı Musta’sîmî’ye de dolaylı olarak telmihte bulunulduğu da düşünülmelidir. Hayâlî ve Üsküplü Atâ’nın şu beyitleri de bu âdetin varlığını teyit etmektedir:⁴⁰

*Dehânu dâyiresinde tılsım-ı hatt-ı nigâr
'Aceb degül yazılır hâtem üzre çünkü havâs*

(Sevgilinin ağzının o dairevî şeklinde ayva tüyelerinin tılsımının bulunması şaşılacak bir şey değildir; çünkü havas -sihir- yüzük üzerine yazılır.)

*Dâyire çekdüğü bu çevresine her hâtem
Bir perî da'vetini eylemek ister hâtem*

(Hayâlî)

39 Mustafa İsen, Cemal Kurnaz, *Şeyhî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990, s. 140.

40 M. Fatih Köksal, *age.*, C. 2, s. 1369.

(Her yüzüğün çevresine daire çekmesi, bir periyi davet etmek istemesindedir.)

Bu beyitte yüzüğün çevresine daire çizmesinden parmağa takıldığında parmakta yahut kum, toprak vs. gibi şeylere bırakıldığında yerde daire şeklinde bir iz bırakması kastedilmektedir. Ancak beyitte bu zâhirî manzaradan ziyade murad edilen sihir için “daire çekmek”tir. Bu beytin bize işaret ettiği bir özellik de daire çizmenin “peri davet etmek” anlamına gelmesidir. Nitekim aynı ifadeyi Necâtî, Âhî ve Enverî divanlarında da buluyoruz:

*Çevreme dâyire çekdi yaşum ağlamağ ile
Bir perî da'vetini itmegedür niyyetümüz⁴¹*

(Ağlayınca gözyaşım çevreme bir daire çekti. Niyetimiz -o daireyi çizerek- bir periyi davet etmektir.)

Revânî de Mecma' u'n-nezâ'ir' de yer alan bir şiirinde aynı âdetten söz etmektedir:⁴²

*Okıyup her güzeli cem' idelüm dâyireden
Çünkü teshîr-i perî eylemediür da'vetümüz*

(Her güzeli davet ederek dairemizde toplayalım. Çünkü bizim davetten maksadımız peri sihri içindir.)

Demek ki bir daire çizilerek bir takım sözler okunmak suretiyle periler o dairenin içine çağrılıyor ve istenilen her ne ise onlar vasıtasıyla yaptırılıyordu. Bu sözler muhtelif âyetler veya bazı sihir duaları olmalıdır. Nitekim Bahrî'l-maârif müellifi Sürûrî'nin şu beytinden bunlardan birinin Nûr duası olduğunu öğreniyoruz:⁴³

*Hâleden çizmiş du'â-yı Nûr ile bir dâyire
Çeşmi sihrinten kaçup girür meh-i tâbân aña*

Fakat anlaşıldığına göre periler bu daveti her zaman kabul etmiyorlarmış. Hüsn ü Dil sahibi Âhî Çelebi şöyle diyor:⁴⁴

*Okuduk da'vet idiüp uğramadı dâyireye
Ol perî-çihre kabûl eylemedi da'vetümüz*

(O periyi okuyup davet ettik fakat davetimizi kabul etmeyerek daireye uğramadı.)

41 Ali Nihad Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1963, s. 232.

42 M. Fatih Köksal, *age.*, C. 2, s. 1225.

43 *age.*, s. 369.

44 Necati Sungur, *Âhî Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 112.

Enverî ile Rahîkî'nin şu beyitlerinde hemen hemen aynı kelimelerle sevgiliye (peri) karşı aynı serzeniş vardır:

*Kaçar dâyireye gelmez kaçan bir âdemi görse
İder gerçi eyâ dil ol perî her kişiyi da'vet⁴⁵*

(O peri herkesi -dairesine- davet eder ama ne zaman bir insanoğlu görse daireye gelmez, oradan kaçır.)

*Ger da'vet itsem ol perîyi âdemî diyü
Bakmaz yüzüme dâyireme uğramaz geçer⁴⁶*

Edirneli Nazmî de "havâs" kelimesiyle güzel bir fihâm-ı tezad yaparak "Ey sevgili! Sen periyi etki altına almak için avam sürekli (çizdikleri) daireden havâs -sihir- okur." demektedir:⁴⁷

*Kılmağa sen perîyi musahhar füsûn ile
Okur havâsı dâyireden turmayup 'avâm*

Bu beyitlerdeki "okumak" fiilinin hem "davet etmek", hem sihir için âyet, dua vs. okumak anlamına geldiği; sevgilinin yanağındaki ayva tüyleri ve "çizgi" manâlarına gelen "hatt"ın her iki anlamıyla birlikte kullanıldığı; "perî", "dişi cin" demek olduğu için onunla aynı zamanda sevgilinin de kastedildiği açıktır. Daire ile hat arasında ise dairenin "hat"la çizilmesinin yanı sıra, "hatt"ın, yani ayva tüylerinin yüzde dairevî şekilde toplanmış olması hususiyetiyle iki yönlü bir alâka vardır. Yine kelimelere mecaz ve teşbihler yönünden baktığımızda "daire"nin şekil yönünden ağız veya dudak, ay ve yüzük gibi kelimelerle ilişkilendirildiği farkedilmektedir. Dikkate alınması gereken hususlardan biri de peri ve daire kelimesinin geçtiği beyitlerde "daire" kelimesinin çoğunlukla zımnî olarak "oda" anlamında da kullanılmış olmasıdır.

Daire çizerek oraya perinin çağrılması hadisesi, günümüzde kimilerine göre "ruh çağırma", kimilerine göre "cin çağırma" olarak bilinen bir nevi sihir töreninin eski toplum hayatındaki karşılığı olmalıdır. Nitekim bizzat şahit olduğumuz bu tür bir "tören" yahut "seans"ta bu ameliyenin birçok dairelerin çizilmiş olduğu bir kâğıt üzerinde gerçekleştiğini görmüştük. Ancak Hayâlî ve Necâtî'nin beyitlerine nazaran eski "peri çağırma" işinde çizilen dairenin daha büyük ve kâğıt vs. üzerine değil yere çizildiği, hatta çizen kişinin de bu dairenin içinde bulunduğu, muhtemelen sihir / efsun okuma işini de oradan yaptığı söylenebilir. Zira bu iki beyitte de kişinin kendi çevresine daire çizmesi söz konusu edilmiştir.

45 Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, *age.*, s. 54.

46 Mustafa İsen, *Künhü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısım*, AKM Yayınları, Ankara 1994, s. 220.

47 M. Fatih Köksal, *age.*, C. 3, s. 1925.

18. yüzyıl şairlerinden Kastamonulu Hasîb, Mora adasında mahpus iken kaleme aldığı, kendi hasb-i hâli olan manzumesinde, kimi değerli yazma eserlerin zincirle bağlandığına işaretle, müstesna şiirlerin zincir altında tutulduğundan; mücevherin kıymetini takdir edenlerin onu sandık içinde muhafaza ettiklerinden; bet sesli kargalar serbestçe dolaşırken güzel sesli bülbülleri kafeste bulundurduklarından vs. bahsederek zindanda tutuluşuna çeşitli benzetmelerle âdeta teselli aramaktadır. Bu temsillerden biri de şu beyittir:⁴⁸

*Müstecâb olmazdı da'vet olmasam der-dâyire
Ba'd ez-în teshîr mümkündür perî-sîmâları*

(Daire içinde olmasam -periler- davete icabet etmezlerdi; artık bundan sonra peri yüzlüleri tesirim altına alabilirim.)

Şairin “daire”yi zindanla eşdeğer olarak kullandığı bu beyitten de efsun okuyarak periyi çağırın kişinin bizzat dairenin içinde olması gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

“Daire çekme”nin peri çağırma olayıyla sınırlı kalmadığı, yani “daire” kelimesinin yine sihirli ilgili başka anlamlar da ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Beyitler arasında “daire”nin bir tür koruma vasıtası olduğu, yani daire içine alınan şeyin sihirle zarar veremez hâle getirildiği inancının izlerini buluyoruz. Esasen Revânî'nin “teshîr-i perî” dediği, yani yukarıda izaha çalıştığımız inanış da budur. Peri nasıl daire içine geldiği anda o daireyi çizenin emri altına giriyorsa, aynı şekilde daire içine alınan kişi veya şey de böyle bir etki altına alınmaktadır. Bursalı Rahmî diyor ki:⁴⁹

*Hârdan bir dâyre çekdüm gözüm etrâfına
Yârdan gayrıya tâ bir lahza itmeye nigâh*

(Sevgiliden başkasına bir an bile bakmasın diye gözümün etrafına diken-den bir daire çizdim.)

Necâtî de şöyle diyor:⁵⁰

*El sundı hüsn dâmenine ey nigâr hat
Koma ki çıka dâyireden zînhâr hat*

(Ey sevgili! Ayva tüyleri güzellik eteğine [el uzatmaya, yapışmaya] cüret etti. Sakın ha onun daireden çıkmasına izin verme.)

48 Safâî, *Nuhbetü'l-âsâr min Fevâidü'l-eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Nu. 2549, vr. 68b.

49 M. Fatih Köksal, *age.*, C. 3, s. 2262.

50 Ali Nihad Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1963, s. 303.

Atâ'nın yüzük-daire ilişkisi münasebetiyle yukarıya aldığımız beytiyle Ahmed Paşa'nın şu beytinden anlaşılıyor ki, çizilen daire içine efsun için bazı yazılar da yazılmaktadır:⁵¹

*Hattuñ ki tılsım itdi lebüñ dâyiresine
Şîrînlük için müşk ile efsûn yazar ey dûst*

(Ey sevgili! Ayva tüylerin dudağının dairesine tılsım ederek efsun ile şirinlik yazar.)

Bazı müşebbehünbihlerin maruf olmalarından dolayı zamanla müşebbeh yerine kullanıldığı bilinmektedir. “Daire” ve “peri” kelimeleri de birlikte kullanıla kullanıla, herhâlde zamanla doğrudan sihirle ilgili bir tabir kullanılmaksızın da bir arada bulundurulmaya başlanmış. Meselâ Lâle Devri şairlerinden İzzet Ali Paşa Divanı'ndan aldığımız şu beyitte “daire çizmek” mazmununa sadece telmihte bulunmaktadır:⁵²

*Bâğda dâyire-i meclis-i mey âmâde
Bezme itseñ ol perî-çihreyi da'vet yeridiir*

Kaynaklar

- AMBROS, Edith Gülçin, *The Lyrics of Me'âlî. an Ottoman Poet of the 16th Century*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1982.
- AYPAY, A. İrfan, *İzzet Ali Paşa (Hayatı-Eserleri-Edebî Kişiliği) Divan (Tenkitli Metin) Nigâr-nâme (Tenkitli Metin)*, İstanbul 1998.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya-TANYERİ, M. Ali, “Toplum Yaşayışında Manzum Deyimlerin Yeri, En Çok Deyim Kullanan Divan Şairleri ve Müsterek Kullandıkları Deyimler”, *Kayseri Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2001.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, *Yahyâ Bey -Dîvân (Tenkidli Basım)*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1977.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, *Hayretî Divanı*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1981.
- DEMİREL, Mustafa, *İbn-i Kemâl Dîvân (Tenkitli Metin)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1996.
- ERGUN, Sadettin Nüzhet, *Bâkî Dîvanı*, Suhûlet Kitap Yurdu, İstanbul 1935.
- ERÜNSAL, İsmail E., *The Life and Works of Tâcî-zade Ca'fer Çelebi with A Critical Edition of His Divan*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1983.
- İSEN, Mustafa-KURNAZ, Cemal, *Şeyhî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- İSEN, Mustafa, *Kühü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, AKM Yayınları, Ankara 1994.
- KARACAN, Turgut, *Bosnalı Alaeddin Sabit-Divân*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.

⁵¹ Ali Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1966, s. 133.

⁵² A. İrfan Aypay, *İzzet Ali Paşa (Hayatı-Eserleri-Edebî Kişiliği) Divan (Tenkitli Metin) Nigâr-nâme (Tenkitli Metin)*, İstanbul 1998, s. 190.

- Komisyon, *Derleme Sözlüğü*, C. II, TDK Yayınları, Ankara 1965.
- Komisyon, *Tarama Sözlüğü*, C. I, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- KÖKSAL, M. Fatih, *Edirneli Nazmî Mecma'ü'n-nezâ'ir*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara 2001.
- KURNAZ, Cemal-TATÇI, Mustafa, *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- KÜÇÜK, Sabahattin, *Bâkî Dîvânı*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- MERMER, Ahmet, *Mezâkî Divanı*, AKM Yayınları, Ankara 1999.
- Niyâzî-i Mısırî, *Dîvân*, Şahsî kitaplığımızdaki nüsha.
- ONAY, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- Safâyî, *Nuhbetü'l-âsâr min Fevâyidi'l-eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Nu. 2549.
- SUNGUR, Necati, *Âhî Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- TANYERİ, M. Ali, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- TARLAN, Ali Nihad, *Hayâlî Beg Dîvânı*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1945.
- TARLAN, Ali Nihad, *Ahmed Paşa Divanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1966.
- TARLAN, Ali Nihad, *Necâtî Beg Dîvânı*, MEB Yayınları, İstanbul 1963.
- WALSH, John J., "The Divançe-i Kemâl-i Zerd", *Journal of Turkish Studies*, C. 3, Harvard University Press, Cambridge 1979.